

BARTŁOMIEJ KRZYSZTAN

Instytut Studiów Politycznych
Polskiej Akademii Nauk
ORCID: 0000-0001-5632-6884
bkrzysztan@isppan.waw.pl

O POLSKIEJ HISTORIOGRAFII LUDOBÓJSTWA ORMIAN. PERSPEKTYWA KRYTYCZNA W ŚWIETLE MIĘDZYNARODOWEGO STANU BADAŃ. CZĘŚĆ I

**On the Polish Historiography of the Armenian Genocide:
A Critical Perspective in Light of the International State of Research.
Part I**

The Armenian Genocide, which took place from 1915 to 1917, is one of the most crucial events defining the character of both the final period of the Ottoman Empire and the southern front of World War I. It is also a core identity reference for Armenians and a matter of memory dispute with the Turkish Republic. Since the 1970s, it has been a relevant research space for historians. Surprisingly, in Polish historiography, the subject is only marginally addressed, and its bibliography is puzzlingly limited. The article aims to discuss the Polish historiography of the Armenian Genocide in the broader context of world research. The description of the number of Polish inputs devoted to the Armenian Genocide provides background for the main research problem – a reflection on the shape of genocide narratives created by Polish historians. This makes it possible to indicate the discursive structures that determine the historical narratives on the Armenian Genocide. Hypothetically, they result from both the time in which they were created and the authors' axiology and worldview. The article is divided into two parts. The first, in addition to the introduction and description of the state of research, focuses on the interpretation of all Polish historical texts concerning the issue of the Armenian Genocide. A critical analysis is devoted to both compact monographs and broader historical works in which reference is made to the issue of the genocide, above all in the context of the historiography of the declining period of the Ottoman Empire.

Keywords: Armenian Genocide, historiography, discourse analysis, historical narrative.

WSTĘP

Mimo że klasyfikacja i ocena wydarzeń w Imperium Osmańskim w latach 1915–1917¹ pozostaje kwestią sporu na poziomie prawnym, politycznym oraz w pamięci zbiorowej. Pomijając rewizjonistycznych tureckich historyków i ich zwolenników i naśladowców, w historiografii występuje zasadnicza zgoda co do konieczności i moralnego obowiązku uznania tych zbrodni za ludobójstwo. Jest to konsekwencja pogłębionych badań i dyskusji historyków, szczególnie rozwiniętych w anglosaskim i frankofońskim kręgu kulturowym. Ronald Grigor Suny wskazuje, że ludobójstwo zaczęło być przedmiotem akademickiej refleksji na przełomie lat 60. i 70. XX w.² W końcu lat 80. zaczęły się pojawiać pogłębione studia (wiązało się to z rozwojem studiów nad ludobójstwem; ang. *genocide studies*). Lata 90. XX w. i początek nowego stulecia to czas rozwoju badań – na Zachodzie oraz w Armenii, a także, często w formie negacjonizmu, w Turcji³. Jednocześnie ludobójstwo Ormian (orm. Մեծ Եղեռն – Mec Jeghern) doczekało się raczej znikomej uwagi polskich badaczy. Jest to zaskakujące, biorąc pod uwagę bogaty stan badań dotyczących sytuacji społeczno-politycznej w Armenii, kultury i języka Ormian, religii, rozważań nad historią i sytuacją współczesną diaspory ormiańskiej w Polsce czy prasą ormiańską⁴.

¹ W literaturze przedmiotu pojawia się czasami również cezura 1915–1918 (do zakończenia I wojny światowej oraz pokoju z Mudros podpisanego przez Imperium Osmańskie), 1915–1922 (do momentu powstania Republiki Tureckiej oraz 1915–1923, a więc deportacji Greków pontyjskich. Faktem jest, że aż do tego momentu zdarzały się sporadyczne masakry. Niemniej główna fala mordów przypadła na lata 1915–1916, ale zakończyła się pod koniec stycznia 1917 i to ten przedział czasowy uznaje się w tekście za okres, w którym dokonane zostało właściwe ludobójstwo.

² R.G. Suny, „*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*”: *A History of the Armenian Genocide*, Princeton University Press, Princeton 2017, s. 367.

³ R.G. Hovannisian, *Looking Backward, Moving Forward. Confronting the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, New Brunswick 2003; R.F. Melson, *The Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Twentieth-Century Genocide*, w: *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, red. A.S. Rosenbaum, Westview Press, Boulder 2009, s. 125–38; D. Bloxham i F. Müge Göçek, *The Armenian Genocide*, w: *The Historiography of Genocide*, red. D. Stone, Palgrave Macmillan, New York 2010, s. 344–72; V. Chetertian, *Open Wounds: Armenians, Turks, and a Century of Genocide*, London 2015; T. Akçam, *From Empire to Republic. Turkish Nationalism & The Armenian Genocide*, London; C. Hurst & Co Publishers Ltd, New York 2004; V.N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to the Caucasus*, Berghahn Books, New York 2003; D. Bloxham, *The Armenian Genocide of 1915–1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy*, „Past & Present” 2003, nr 1(181), s. 141–91, D. Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford 2007; T. Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, Picador, New York 2007.

⁴ Zob. np.: K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2017; J. Osiecki, K. Stopka, K. Siekierski, *Ormianie ka-*

Istotnym aspektem sprawy jest także samo pochodzenie studiów nad ludobójstwem. Rafał Lemkin, tworząc koncepcję prawną ludobójstwa, zaakceptowaną następnie w prawie międzynarodowym, bazował na przykładzie Holocaustu, jednak w jego notatkach i biografii pojawia się znacząca liczba odniesień do doświadczenia Ormian⁵. W tym kontekście brak rozwiniętej historiografii⁶ ludobójstwa w Polsce jest zastanawiający, biorąc pod uwagę wciąż ograniczone, choć coraz bardziej zaangażowane, próby przypomnienia postaci Lemkina i jego dorobku⁷.

Artykuł ma na celu omówienie polskiej historiografii ludobójstwa Ormian w szerszym kontekście badań światowych. Opisanie szóstkowej liczby rozpraw stanowi tło dla problemu badawczego, a więc refleksji nad kształtem historycznych narracji o genocydzie. Dyskurs historyków wokół ludobójstwa Ormian zdaje się być o tyle istotny, że jego struktura, zawartość i forma w znaczącym stopniu również są zideologizowane oraz spolityzowane. Postawić można hipotezę, że narracja historyków uwarunkowana jest ideologicznie, a nie dbałością o pogłębienie wiedzy. Zatem, podobnie jak w badaniach zagranicznych, również w polskiej historiografii ludobójstwo Ormian istnieje jako odniesienie kulturowe i dyskursywne, którego esencja, jako wydarzenia, ztraca się w intencjonalnym wykorzystaniu w ideologicznych narracjach. Istotą rozważań jest więc poszukiwanie struktur dyskursywnych determinujących narracje historyczne o ludobójstwie Ormian, wynikające zarówno z kwestii czasu powstawania dzieła, jak

tolicy w Armenii i Gruzji: historia, pamięć, tożsamość, Kraków 2019; J. Osiecki, *Apostolski Kościół Ormiański w Armenii sowieckiej w latach 1920–1932*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2016; D. Skotarczak, *Czasopisma ormiańskie w Polsce*, „Zeszyty prasoznawcze” 2014, t. 57, z. 3 (219), s. 526–535; G. Pełczyński, *Ormianie polscy w wieku XX: problem odrębności etnicznej*, Koło Zainteresowań Kulturą Ormian, Warszawa 1997; A. Pisowicz, *What did Hratchia Adjarian mean by voiced aspirates in Armenian dialects?*, „Annual of Armenian Linguistics” 1998, nr 19, s. 43–55.

⁵ Zob.: R. Lemkin, M.J. Bazylar, *Raphael Lemkin's Dossier on the Armenian Genocide*, Center for Armenian Remembrance, Glendale 2008; S.L. Jacobs, *Raphael Lemkin and the Armenian Genocide*, w: *Looking Backward, Moving Forward. Confronting the Armenian Genocide*, red. R.G. Hovannisian, Transaction Publishers, New York 2003, s. 125–135; R. Lemkin, *Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina*, red. D.-L. Frieze, tłum. H. Jankowska, Instytut Pileckiego, Warszawa 2018, s. 61–63.

⁶ Historiografię rozumiem tu w najszerszym możliwym sensie, a więc jako sposób opisu historii podejmowany przez badaczy przeszłości (zarówno historyków, jak i innych intelektualistów podejmujących się opisu dziejów).

⁷ Mam tu na myśli przede wszystkim coroczną Debatę Lemkinowską, przekształconą z czasem w międzynarodową konferencję naukową, a także działania Instytut Pileckiego oraz prace m.in. Piotra Madajczyka. Zob.: P. Madajczyk, *Polskie problemy z genocydem Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2016, t. 48, z. 1, s. 3–13; P. Madajczyk, *Krajobrazy biograficzne Rafała Lemkina*, Instytut Pileckiego, Warszawa 2023. Przyznać trzeba, że są to próby, w porównaniu do nauki światowej, mocno ograniczone, a dorobek polskich autorów jest nikły.

i aksjologii i światopoglądu autorów⁸. Nakreślenie struktur, ujętych w ostatniej części w konkretne typologie, ma na celu ukazanie mitów historiograficznych w rozumieniu Jerzego Topolskiego⁹. Kolejno w tekście omówię stan badań nad ludobójstwem Ormian w Polsce, historiografię ludobójstwa w tekstach monograficznych, opisy ludobójstwa w dziełach dotyczących schyłkowego okresu istnienia Imperium Osmańskiego, narracje quasi-historyczne¹⁰ oraz jedyny tekst poświęcony samej krytycznej recepcji polskiej historiografii ludobójstwa¹¹. Najważniejszą część rozprawy stanowi krytyczne spojrzenie na stan badań w Polsce w kontekście badań światowych połączone z próbą typologizacji struktur dyskursywnych rządzących polską historiografią genocydu Ormian.

STAN BADAŃ

Dotychczas powstał jeden tekst omawiający polską historiografię ludobójstwa Ormian. Jego autor, Adam Balcer, wskazuje, że według stanu badań na rok 2009 temat ten był przedmiotem rozważań autorów jednej monografii oraz trzech artykułów naukowych¹². W oryginale po polsku została opublikowana dotychczas tylko jedna monografia po-

⁸ Strukturę dyskursywną rozumiem tu jako zestaw ideologicznych elementów, które wpływają na epistemologię historyka. Mogą to być mity fundamentalne, język, wiedza faktograficzna, wiedza ogólna czy system wartości. Zob.: J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1996, s. 108–109.

⁹ J. Topolski, *ibidem*, s. 203–228.

¹⁰ Narracje, które określam jako quasi-historyczne, nie są pisane przez historyków, i nie są opisami ściśle historycznymi. Uważam jednak, że przywołanie niektórych z tych tekstów jest istotne ze względu na konieczność zobrazowania narracji używanych w tekstach niehistorycznych, które są konsekwencją tego, jak wygląda dominujący dyskurs historiograficzny.

¹¹ Mając na myśli polską historiografię, poddaję analizie to, co zostało opublikowane w języku polskim. Pomijam tu, jako niemające wpływu na publiczny odbiór zagadnienia, prace polskich badaczy pisane w językach obcych. Nie do autora należy bowiem dociekanie, jaka jest tożsamość narodowa twórcy tekstu. Z tego powodu autor nie przywołuje tu również swoich własnych tekstów pisanych w języku angielskim. Być może bardziej precyzyjnym określeniem przedmiotu analizy byłaby „polskojęzyczna historiografia”.

¹² Zob.: A. Balcer, *The Armenian Genocide in the Contemporary Polish Historiography: The Critical Evaluation*, „Pro Georgia: prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 2009, nr 18, s. 169–194; M. Cygański, *Ormianie – pierwsza ofiara ludobójstwa w XX wieku. Zbrodnie dokonane przez Turków w latach 1915–1916*, w: *Polacy w Armenii*, red. E. Walewander, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2000, s. 111–162; G. Kucharczyk, *Metz Yeghern – zapomniane ludobójstwo. Eksterminacja Ormian w 1915 roku*, „Christianitas” 2001–2002, nr 10, s. 59–75. Dodać do tego trzeba tekst opublikowany już po artykule autorstwa Balcera: G. Kucharczyk, *Pierwsze ludobójstwo i pierwszy negacjonizm – eksterminacja Ormian w Turcji na początku XX wieku*, w: *Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem*, red. B. Machul-Tełus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011, s. 115–136.

święcona wydarzeniom z 1915 r.¹³. Oprócz tej pracy, w języku polskim dostępna jest książka autorstwa francuskiego lekarza Yves'a Ternona¹⁴. W roku 2020 przetłumaczona została monografia autorstwa Mikaëla Nichaniana¹⁵. Genocydowi poświęcili uwagę w monografiach o szerszej tematyce m.in. Dariusz Kołodziejczyk, Tomasz Wituch, Mirosława Zakrzewska-Dubasowa oraz Wojciech Morawski i Sylwia Szawłowska¹⁶. Od czasu publikacji artykułu Balcera opublikowany został tylko jeden artykuł z założenia historyczny¹⁷. Jednak tekst Oli Koehler powinno się traktować jako narrację quasi-historyczną, jako że odwołuje się do jednego historycznego źródła, jakim jest relacja autorstwa Grigorisa Balakiana¹⁸.

Warto na marginesie chociaż wspomnieć o tekstach niehistorycznych, jednak podejmujących kwestię ludobójstwa Ormian. Arkadiusz Morawiec pisał o wydarzeniach z lat 1915–1917 w monografii poświęconej obrazom ludobójstwa w literaturze polskiej¹⁹. Pojawiło się także kilka artykułów, z których żaden nie ma ściśle historycznego charakteru, np. w numerze czasopisma „Slavia Occidentalis” (nr 72/2), wydanym w setną rocznicę genocydu. Ludobójstwu Ormian w znacznej części poświęcone są również prace Lecha M. Nijakowskiego zebrane w dwóch tomach pracy zbiorowej *Krwawy cień genocydu* oraz w popularnym wprowadzeniu *Ludobójstwo. Historia i socjologia ludzkiej destruktywności*. Pomijam te prace, gdyż są one badaniami w ramach socjologii historycznej, a nie pracami *stricto* historycznymi²⁰.

¹³ G. Kucharczyk, *Pierwszy holocaust XX wieku*, Fronda, Warszawa 2012; G. Kucharczyk, *Pierwszy holocaust XX wieku*, Fronda, Warszawa 2004.

¹⁴ Y. Ternon, *Ormianie: historia zapomnianego ludobójstwa*, tłum. W. Brzozowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.

¹⁵ M. Nichanian, *Zniszczyć Ormian. Historia ludobójstwa*, tłum. P. Rak, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2020.

¹⁶ D. Kołodziejczyk, *Turecja*, TRIO, Warszawa 2000; D. Kołodziejczyk, *Turecja*, TRIO, Warszawa 2011; T. Wituch, *Tureckie Przemiany: Dzieje Turcji 1878–1923*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977; W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, TRIO, Warszawa 2006.

¹⁷ O. Koehler, *Krwawa Golgota Ormian*, „Arcana: kultura, historia, polityka” 2016, nr 5, s. 136–150.

¹⁸ Zob.: G. Balakian, *Armenian Golgotha*, tłum. P. Balakian, A. Sevag, Vintage, New York 2009.

¹⁹ A. Morawiec, *Literatura polska wobec ludobójstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018.

²⁰ B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski (red.), *Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem*; B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski (red.), *Krwawy cień genocydu. Ludobójstwa. pamięć, dyskurs, edukacja*, t. 2, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2017; L.M. Nijakowski, *Ludobójstwo. Historia i socjologia ludzkiej destruktywności*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa

Na język polski została przetłumaczona również poświęcona genocydowi Ormian analiza prawno-polityczna Alfreda de Zayasa²¹. Z kolei o politycznych konsekwencjach obecności narracji o ludobójstwie Ormian we współczesnej Armenii pisał Paweł Nieczuja-Ostrowski²². Warto również wskazać na literackie nawiązania do ludobójstwa Ormian dostępne w języku polskim, m.in. tłumaczenia książek Franza Werfla i Varujana Vosganiana²³. Na szczególną uwagę zasługuje tu część pracy Konstantego Geberta *Ostateczne rozwiązania. Ludobójcy i ich dzieło*. Pomimo że autor nie jest profesjonalnym historykiem ani też akademickim badaczem zagadnienia ludobójstwa, jest to jedna z najpełniejszych i najbardziej rzetelnych analiz kwestii ludobójstwa Ormian²⁴.

POLSKA HISTORIOGRAFIA LUDOBÓJSTWA ORMIAN

Autorem jedynej monografii o ludobójstwie Ormian jest Grzegorz Kucharczyk, historyk specjalizujący się w XIX i XX-wiecznej historii Prus i stosunków polsko-niemieckich. Pierwsza wersja książki ukazała się w roku 2004, jej drugie wydanie – w roku 2012. Tym, na co słusznie uwagę zwrócił już Balcer przy pierwszej edycji, a co nie zmieniło się przy reedycji, jest fakt, że pozycja pełna jest nieścisłości i ideologicznie uwarunkowanych wniosków. Autor jest związany z wydawanym przez Fundację św. Benedykta czasopismem „Christianitas”, którego głównym odniesieniem ideowym jest tradycyjny katolicyzm²⁵, a książka ukazała się nakładem wydawnictwa Fronda. Balcer wskazuje na moralnie wątpliwy argument wysuwany przez

2018. Warto tu zwrócić uwagę na fakt, że w ostatniej książce Nijakowski traktuje ludobójstwo Ormian w perspektywie porównawczej jako jedno z trzech (obok Holocaustu i Porajmosu oraz ludobójstwa w Rwandzie w 1994 r.) ludobójstw totalnych. Zob.: L.M. Nijakowski, *Ibidem*, s. 52, 125–143. Do podobnego wniosku dochodzi również Manus I. Midlarsky. Zob. M.I. Midlarsky, *Ludobójstwo w XX wieku*, tłum. B. Wojciechowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 36–41.

²¹ Alfred de Zayas, *Ludobójstwo Ormian w Latach 1915–1923 w świetle Konwencji o Ludobójstwie z 1948 Roku*, tłum. E. Sałkiewicz-Munnerlyn, Time Marszałek Group, Toruń 2021.

²² P. Nieczuja-Ostrowski (red.), *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Fundacja na rzecz Czystej Energii, Poznań 2016.

²³ Zob.: F. Werfel, *Czterdzieści dni Musa Dah*, tłum. J. Frühling, R. Stiller, Zysk i S-ka, Poznań 2013; V. Vosganian, *Księga szeptów*, tłum. J. Kornaś-Warwas, Książkowe Klimaty, Wrocław 2015.

²⁴ K. Gebert, *Ostateczne rozwiązania. Ludobójcy i ich dzieło*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2022, s. 101–211.

²⁵ W owym czasopiśmie ukazał się artykuł autorstwa Kucharczyka poświęcony tym wydarzeniom, jednak tenże archiwalny numer jest niedostępny.

Kucharczyka wobec historyków zachodnich, że nie uznają ludobójstwa Ormian, bo związani są finansowo z tureckimi organizacjami (w przywoływanym przypadku chodziło o Heatha W. Lowry'ego). Wydanie książki Kucharczyka wspierał ormiański biznesmen Ruben Jesajan, a Grzegorz Górny, szef Frondy, był mocno zaangażowany w kampanię na rzecz uznania ludobójstwa Ormian przez polski parlament²⁶ ²⁷. Podstawowym problemem książki Kucharczyka jest to, że została ona napisana pod wyraźnie określoną tezę – ludobójstwo Ormian było pierwszym holocaustem²⁸ XX w., a jego sprawcami byli panturkijscy nacjonałiści mordujący chrześcijan w imię islamu. Pomijając historyczne zmiany, historyk przedstawia jednoznaczne zdanie na temat podłoża ideologicznego ruchu młodotureckiego oraz Komitetu Jedności i Postępu²⁹. Przykładowo hierarchiczność struktury i rytuały inicjacyjne mają wskazywać na fascynację i wzorowanie się na masonerii, natomiast nastrój roku 1908³⁰ na nawiązania do rewolucji francuskiej³¹, ideologicznie łącząc kwestie rewolucji z masonerią³².

²⁶ A. Balcer, *ibidem*, s. 194.

²⁷ 19 kwietnia 2005 r., podczas 101. posiedzenia Sejmu IV kadencji, podjęto przez akklamację zgłoszoną przez prezydium Sejmu uchwałę „w 90. rocznicę ludobójstwa popełnionego na ludności ormiańskiej w Turcji podczas I Wojny Światowej”. Treść uchwały jest następująca: „Sejm Rzeczypospolitej Polskiej składa hołd ofiarom ludobójstwa popełnionego na ludności ormiańskiej w Turcji podczas Pierwszej Wojny Światowej. Pamięć o ofiarach tej zbrodni i jej potępienie jest moralnym obowiązkiem całej ludzkości, wszystkich państw i wszystkich ludzi dobrej woli”. Zob.: [http://orka.sejm.gov.pl/opinie4.nsf/nazwa/3918_u/\\$file/3918_u.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/opinie4.nsf/nazwa/3918_u/$file/3918_u.pdf), (dostęp: 19.06.2023). Dla Ormian jest to jednoznaczne z uznaniem ludobójstwa. Równie duże znaczenie symboliczne ma odwiedzenie wzgórza Cernakaberd w Erywaniu, gdzie znajduje się miejsce pamięci oraz muzeum-institut ludobójstwa Ormian. Dotychczas z wysokich polskich urzędników państwowych memoriał odwiedzili: prezydenci – Aleksander Kwaśniewski (2001) i Bronisław Komorowski (2011), premier Donald Tusk (2010; ponownie w 2015 r. jako prezydent Rady Europejskiej), marszałek Senatu Bogdan Borusewicz (2006), szefowie MSZ: Anna Fotyga (2007) i Radosław Sikorski (2010) oraz szef MON Bogdan Klich (2009).

²⁸ Istotny jest fakt, że Kucharczyk używa pojęcia „holocaust”, zapisanego od małej litery, nie wdając się w jakiegokolwiek teoretyczne rozważania nad kwestią użycia terminu zwyczajowo zarezerwowanego dla Zagłady Żydów.

²⁹ Ruch młodoturecki (tur. *Jön Türkler*) był szerokim heterogenicznym nurtem skupiającym liberalnych, modernistycznych, reformistycznych i rewolucyjnych polityków i myślicieli tureckich skupionych wokół przewodniej idei zastąpienia absolutnej władzy sułtana, monarchią konstytucyjną. W 1907 r., z ruchu młodotureckiego wykształcił się Komitet Jedności i Postępu (KJP), początkowo tajna organizacja, następnie ugrupowanie polityczne i partia, w praktyce sprawująca władzę w Imperium Osmańskim od 1908 r. do zakończenia I wojny światowej. Od 1913 r., po usunięciu Wielkiego Wezyra Kamila Paszy i ministra wojny Nazima Paszy, KJP przejął pełną władzę w imperium. W tekście nazwy KJP i młodoturcy używane są zamiennie, chyba że z kontekstu wynika inaczej.

³⁰ W lipcu 1908 r. wybuchła tzw. rewolucja młodoturecka, która rozpoczęła drugą epokę konstytucyjną.

³¹ G. Kucharczyk, *ibidem*, 2012, s. 82–83.

³² Faktem jest, na co wskazują rozliczne źródła, że wolnomularze byli aktywnie zaangażowani w antysułtańską opozycję określaną dziś mianem Młodych Turków. Niemniej, ruch

Kucharczyk, wychodząc z pozycji ideologicznych, przedstawia również kontakty młodoturków z bolszewikami. Charakterystyczne jest łączenie wątków bolszewicko-kemalistowskiej współpracy na rzecz podziału Armenii z tezą o milczeniu Zachodu w kontekście uznania zbrodni z 1915 r.³³. W książce w nadmiernym stopniu podkreślana jest kwestia religijnego aspektu ludobójstwa jako rzekomego zderzenia chrześcijan z muzułmanami. Rzuca się w oczy pobieżne traktowanie Koranu, tzn. wskazanie na cytaty mające potwierdzać tezę o dyskryminującym charakterze systemu osmańskiego wobec chrześcijan³⁴. Jednocześnie, przedstawiając wydarzenia poprzedzające ludobójstwo (rzezie hamidiańskie z lat 1894–1896 oraz masakrę w Adanie z 1909 r.)³⁵ oraz następujące (ofensywa młodoturecka na Zakaukaziu wiosną 1918 r.)³⁶, autor skłania się do uproszczenia mechanizmu przyczynowo-skutkowego. Zdaniem Kucharczyka, kwestie religijne (śmierć niewiernym) oraz ideologiczne (panturkizm) były podstawą każdego z tych wydarzeń. Interpretuje on, za Robertem F. Melsone, rzezie hamidiańskie jako religijnie uwarunkowane reakcyjnym konserwatyzmem. Ludobójstwo Ormian miałoby z kolei opierać się na kryterium etnicznym i być dopełnieniem rewolucji młodotureckiej 1908 r.³⁷. Jest to perspektywa sprzeczna z dominującym w światowej nauce stanowiskiem, które podkreśla wielowymiarowość przyczyn. Rzezie hamidiańskie w głównej mierze opierały się bowiem na przyczynach religijnych (panislamizm) oraz częściowo politycznych, a więc zwiększonym zaangażowaniu Cesarstwa Rosyjskiego w sześciu

młodoturecki był szeroki i ideowo zróżnicowany. Zatem uznanie absolutnego wpływu masonerii na zwycięstwo rewolucji w 1908 r. jest nadużyciem. Zob. E. Kedourie, *Young Turks, Freemasons and Jews*, „Middle Eastern Studies” 1971, t. 7, nr 1, s. 89–104; M. Şükrü Hanioglu, *Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875–1908*, „Middle Eastern Studies” 1989, t. 25, nr 2, s. 186–197.

³³ G. Kucharczyk, *ibidem*, 2004, s. 155–160.

³⁴ Przykładem może być następujące zdanie: „[p]rzy utrzymujących się wśród Turków antychrześcijańskich nastrojach, mających swoje źródło w Koranie...” Zob.: G. Kucharczyk, *ibidem*, 2012, s. 27.

³⁵ Rzezie Ormian (a także Asyryjczyków) z lat 1894–1896 dokonywane przez wierne sułtanowi paramilitarne oddziały *hamidiye*, były konsekwencją kryzysu imperium. Ich celem było utrzymanie silnej władzy sułtana, jedności imperium w ramach idei panislamskich, wobec czego ofiarami stali się chrześcijanie zamieszkujący Anatolię Wschodnią. Masakra w Adanie w 1909 r. była efektem zaangażowania Ormian w ustanowienie reżimu konstytucyjnego i pozbawienia sułtana absolutnej władzy. W czasie kontrpuczu w kwietniu 1909 r. wierne sułtanowi oddziały dokonały rzezi Ormian w wilajecie Adany.

³⁶ W 1918 r. Imperium Osmańskie przeprowadziło ofensywę na Zakaukaską Republikę Federacyjną, a następnie na Republikę Armenii. W marcu 1918 r. Enwer Pasza utworzył Armię Islamu, której celem było zajęcie Baku i dostęp do tamtejszej ropy, a ideologicznie – dalsza ekspansja w stronę Azji Centralnej, której efektem miało być utworzenie wielkiego panturkijskiego państwa.

³⁷ G. Kucharczyk, *ibidem*, 2012, s. 64.

wschodnich wilajetach, którego celem było osłabienie wewnętrzne Porty. W przypadku samego ludobójstwa dominujące znaczenie miały kwestie etnonarodowe, ale również religijne, ekonomiczne, polityczne, militarne i ideologiczne. Idea panturkijska objawiła się w pełni w polityce młodoturckiej u jej schyłku, dopiero w czasie ofensywy kaukaskiej. Kucharczyk szczegółowo opisuje rzezie na ludności ormiańskiej, np. w Baku we wrześniu 1918 r.³⁸. Co charakterystyczne, pomija rzezie i pogromy dokonywane na muzułmanach przy czynnym udziale ormiańskich partii politycznych, przede wszystkim Dasznaktucjun, np. w czasie tzw. dni marcowych w 1918 r.³⁹. Usprawiedliwiając z kolei ormiański terrorizm lat 70. i 80. XIX w.⁴⁰, pisze: „[c]hoć zamachy te z pewnością godne są potępienia, należy jednak zastrzec, że pożywką dla nich stało się uprawiane od dziesiątków lat przez Ankarę fałszowanie historii”⁴¹. Nawet jeśli uznamy, że zdanie tak skonstruowane można obronić przy pomocy naukowej argumentacji, zdaje się ono być trudne do obrony z pozycji aksjologicznej, z jakiej wychodzi Kucharczyk⁴². Marek Czyżewski, analizując polską debatę o Jedwabnem, przedstawił typologię stanowisk i nastawień. Podejście Kucharczyka określić można mianem etnocentryzmu ormiańsko-chrześcijańskiego. Posługując się „głosem wewnętrznym” (a więc utożsamiając się przez wspólną chrześcijańską aksjologię) stawia się on w pozycji „my” obok ofiar. Jednocześnie sprawcy są odsunięci do kategorii „oni”, nie zasługując na obiektywną ocenę⁴³. Takie nastawienie ujawnia się wśród większości historyków podejmujących zagadnienie.

Artykuł Mirosława Cygańskiego *Ormianie – pierwsza ofiara ludobójstwa w XX w. Zbrodnie dokonane przez Turków w latach 1915–*

³⁸ *Ibidem*, s. 181.

³⁹ Na przełomie marca i kwietnia 1918 r. bolszewicy w porozumieniu z Dasznakami w celu wyeliminowania z życia politycznego progresywnej partii muzułmańskiej Musawat rozpowszechnili plotkę o rzekomym muzułmańskim powstaniu. W konsekwencji przez Baku przeszła fala rzezi i pogromów, której ofiarami byli muzułmanie.

⁴⁰ Tajna Armia Wyzwolenia Armenii była organizacją terrorystyczną założoną w połowie lat 70. XX w. w Bejrucie. Jej celem było wymuszenie uznania ludobójstwa Ormian przez Republikę Turecką, a w skrajnych przypadkach – utworzenie z Armenii radzieckiej i wschodniej Anatolii niezależnego państwa ormiańskiego w granicach zaproponowanych w Wersalu przez prezydenta USA Woodrowa Wilsona. ASALA przeprowadziła serię ataków bombowych na tureckie ambasady oraz zamachów na tureckich dyplomatów (m.in. w USA, Austrii i Francji).

⁴¹ G. Kucharczyk, *ibidem*, 2012, s. 214.

⁴² Pomijam osobne omówienie wspomnianego artykułu Kucharczyka ze względu na fakt, że jest on właściwie skrótem wersji książki i wszystkie tezy są w nim powielone.

⁴³ Zob.: M. Czyżewski, *Debaty na temat Jedwabnego oraz spór o «politykę historyczną» z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego*, w: *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, Instytut Pamięci Narodowej, Łódź 2008, s. 126–134.

–1916 ukazał się w zbiorowej pracy *Polacy w Armenii*, wydanej przez Katolicki Uniwersytet Lubelski. Cygański nie zajmował się w pracy badawczej historią Imperium Osmańskiego – był niemcoznawcą. Autor zasadniczo nie wystrzega się w swym opisie żadnego z nadużyć i mechanizmów, widocznych u Kucharczyka. Charakterystyczna dla jego artykułu jest mnogość prostych błędów, zarówno językowych (złe transkrypcje ormiańskich nazw – Hinczak albo Hentchak, zamiast Hnczak), jak i merytorycznych (przykładowo przypisywanie zamachu na Bank Osmański w Stambule w 1896 r. Hnczakom, w miejsce Dasznaków⁴⁴. Autor używa też dyskryminującej nomenklatury, jest wyraźnie antyturecki, co przejawia się w emocjonalnie nacechowanym języku („tureckie jarzmo”). Jednocześnie jego antyislamizm objawia się w głęboko stygmatyzujących, wręcz obraźliwych, określeniach używanych wobec ludności muzułmańskiej Imperium Osmańskiego – („lud turecki w swej ciemnocie i fanatyzmie religijnym”⁴⁵, „wyższość kulturalna i pracowitość przedstawicieli obu tych mniejszości [Ormian i Greków – BK] wzbudziła zawiść leniwych tureckich chłopów i kupców z bazarów”⁴⁶. Znaczącym błędem jest również neutralizowanie prorosyjskiej postawy Ormian, a także uznawanie ormiańsko-tatarskich rzezi na Kaukazie w 1905 r. za jednostronną akcję pogromów dokonywanych przez muzułmanów⁴⁷.

LUDOBÓJSTWO A HISTORIOGRAFIA IMPERIUM OSMAŃSKIEGO

Nawiązania do ludobójstwa Ormian odnaleźć można w pracach podejmujących temat krańcowego okresu istnienia Imperium Osmańskiego lub ogólnych prac historycznych o Imperium Osmańskim. Temat podejmowany jest również w tekstach poświęconych historii Armenii, niemniej dorobek w języku polskim jest tu wyjątkowo skromny, ograniczając się do jednej monografii, mocno wiekowej. Pierwszą mono-

⁴⁴ M. Cygański, *ibidem*, s. 122. Socjaldemokratyczna Partia Hnczak („Dzwon”), jest najstarszym ormiańskim ugrupowaniem politycznym, założonym w 1887 r. w Genewie przez studentów pochodzących ze wschodniej Armenii (pod władzą rosyjską). Podstawowym celem ugrupowania, było stworzenie niepodległego państwa ormiańskiego na terenie sześciu tzw. wilajetów ormiańskich we wschodniej Anatolii. Armeńska Federacja Rewolucyjna (Dasznakucjun – „Dasznacy”) jest socjaldemokratyczną partią polityczną założoną w 1890r. w Tyflisie (dzisiejsze Tbilisi). W początkowym okresie, działała intensywnie zarówno na terenie Cesarstwa Rosyjskiego, jak i Imperium Osmańskiego.

⁴⁵ M. Cygański, *ibidem*, s. 126.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 116.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 132.

grafia jest książka Tomasza Witucha *Tureckie przemiany: dzieje Turcji 1878–1923*. Autor, zajmujący się historią Włoch i Turcji, podejmuje więc rozważania w momencie zakończenia wojny rosyjsko-tureckiej, odrzucenia konstytucji i ustanowienia despotycznych rządów Abdülhamida II, a kończy na powstaniu Republiki Tureckiej. Spojrzenie na ludobójstwo w szerszym kontekście tzw. Kwestii Ormiańskiej⁴⁸ pozwala na bardziej zbilansowaną analizę, niemniej Wituch nie ustrzegł się typowych bolączek charakterystycznych dla polskich narracji o ludobójstwie. Autor nie dokonuje oceny tego, jakie były głębsze przyczyny rzezi z lat 1894–1896. Wskazuje na działania *hamidiye*, wymuszone osadnictwo na ziemiach zamieszkałych przez Ormian muzułmanów z Bułgarii i innych państw bałkańskich, a także uczestnictwo w rzeziach Czerkiesów, którzy wykazywali się fanatyzmem antychrześcijańskim po doświadczeniach własnego narodu podczas rosyjskiego podboju Kaukazu. Pisze również o działalności rewolucyjnych ormiańskich partii politycznych (Hnczak oraz Dasznaktucjun), przy czym opisuje ich aktywność tylko jako próbę obrony Ormian przed muzułmanami⁴⁹. Zwraca uwagę na odmienność Ormian od ludów chrześcijańskich w europejskiej części Imperium Osmańskiego (*millet-i-sadika* – wierny lud)⁵⁰. Jakkolwiek takie określenie istniało w osmańskiej nomenklaturze, stało się już w zasadzie przeszłością w czasach rządów Abdülhamida II. Słusznym jest wskazanie na istotną rolę w ludobójstwie muzułmanów z Kaukazu i Bałkanów przesiedlonych do Anatolii. Jednakże, rację przyznać trzeba Balcerowi, który zwraca uwagę na delikatne określanie tragedii Czerkiesów, tj. „odebranie ojczyzny”. Wituch słusznie wskazuje na pozytywny odbiór przez Ormian rewolucji młodotureckiej 1908 r., w zestawieniu z innymi mniejszościami imperium⁵¹. Koniec współpracy wyznaczyły rzezie w Cylicji (wilajecie Adany) w 1909 r. W ich następstwie, młodoturcy zostali oskarżeni o brak działania, zaniechanie lub nawet podżeganie⁵². Podobnie jak Kucharczyk, Wituch nadmiernie podkreśla inspiracje młodoturków ideami włoskich ruchów masonskich⁵³. W kwestii tureckiego nacjo-

⁴⁸ Ogólne określenie debaty w Imperium Osmańskim i poza jego granicami, dotyczącej statusu Ormian. Jej początek związany był ze zmianami granic po wojnie rosyjsko-tureckiej (1877–78), a za początek uznaje się Kongres Berliński (1878). Zmiany w podejściu do kwestii ormiańskiej w polityce Osmanów oraz w dyplomacji, są znaczącym tem wydarzeń z 1915 r.

⁴⁹ T. Wituch, *op.cit.*, s. 60–66.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 61.

⁵¹ *Ibidem*, s. 140–146.

⁵² *Ibidem*, s. 154–155.

⁵³ *Ibidem*, s. 71.

nalizmu autor stwierdza, że już w okolicach 1911 r. (a więc dwa lata przed początkiem rządów triumwiratu⁵⁴) młodoturcy przejęli idee Ziyi Gökalpa⁵⁵, choć w warstwie narracyjnej pozostali przy osmanizmie⁵⁶. Jednocześnie Wituch zwrócił uwagę na fakt, że triumwirat, rządzący w latach 1913–1918, miał ambiwalentny stosunek do idei panturańskich i panturkijskich. Jako że idee te stały w jawnej sprzeczności z osmanizmem głoszonym przez teoretyków ruchu, nie było jasnych deklaracji poparcia, ale również – otwartego odżegnywania się⁵⁷. Jak pisze Wituch: „[l]os Ormian przesądziły dwa czynniki: ekspansywność rosyjska i nacjonalizm turecki operujący hasłem panturanizmu”⁵⁸. Jednocześnie pominięty został element, który Donald Bloxham, opierając się na myśli Hansa Mommsena, nazwał kumulatywną radykalizacją, a więc procesem narastającej radykalizacji intencji wobec adwersarza w szerokim kontekście historycznym, która doprowadziła do ludobójstwa⁵⁹. Chodzi przede wszystkim o pominięcie takich kwestii jak działania ormiańskich partii politycznych oraz tworzenie przez Ormian oddziałów *fedayi* i ich aktywność wykraczającą poza samoobronę przed atakami *hamidiye*. Pominięcie sprowadza się do tego, że te działania znacząco wpłynęły na radykalizację polityki wobec Ormian. Podsumowując, Wituch stoi na stanowisku, że dzisiejsza recepcja genocydu podkreśla związek idei kemalistowskiej Turcji z nacjonalizmem tureckim w osmańskich barwach, wyznawanym przez młodoturków⁶⁰.

Ocena Dariusza Kołodziejczyka jest najbardziej wyważoną wśród polskich historyków, niemniej zarysowują się w niej również proturckie sympatie. Merytorycznie zarzut może zostać poczyniony wobec cytowania Justina McCarthy’ego, amerykańskiego historyka, w środowisku naukowym na Zachodzie uznawanego za negacjonistę re-

⁵⁴ Triumwirat to określenie rządów w KJP i Imperium Osmańskim Enwera Paszy, Dżemala Paszy i Talaata Paszy w latach 1913–1918. W ormiańskiej historiografii są oni uznawani za głównych architektów ludobójstwa.

⁵⁵ Ziya Gökalp był tureckim socjologiem, pisarzem i politykiem. Przeciwnik panislamizmu i osmanizmu, zafascynowany myślą Émile’a Durkheima, propagował specyficzny turecki nacjonalizm. Jego myśl miała znaczący wpływ na reformy kemalistowskiej Turcji po 1923 r. Gökalp był również ideologiem KJP, a część historyków, np. Richard G. Hovannisian, uważa, że jego idee mogły mieć wpływ na radykalizację nacjonalistyczną w czasie ludobójstwa Ormian. Zob.: R. G. Hovannisian (red.), *The Armenian Genocide in Perspective*, Routledge, New Brunswick 1986, s. 77.

⁵⁶ T. Wituch, *op.cit.*, s. 180.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 84.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 206.

⁵⁹ Zob.: D. Bloxham, *The Armenian Genocide of 1915–1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy*, „Past & Present” 2003, nr 181, s. 141–191.

⁶⁰ T. Wituch, *op.cit.*, s. 238–244.

latywizującego tragedię Ormian⁶¹. Historyk wychodzi z założenia, że opcja proniemiecka młodoturków wynikała z kilku czynników: stałego w Imperium Osmańskim poczucia zdrady dokonanej przez mocarstwa zachodnie (przede wszystkim Wielką Brytanię i Francję w czasie konferencji berlińskiej w 1878 r.), faktu okupowania Egiptu i Cypru przez Wielką Brytanię, Algierii i Tunezji przez Francję oraz Libii przez Włochy. Jednocześnie znaczenie miało rosyjskie wsparcie dla prawosławnych państw bałkańskich, a także stałe podnoszenie przez Cesarstwo Rosyjskie (oraz sporadyczne przez Francję i Wielką Brytanię) kwestii wschodniej, a więc domagania się większej autonomii Ormian. Co ważne, Kołodziejczyk wskazuje, że orędownikiem opcji proniemieckiej był Enwer Pasza, wcześniej dwukrotny attaché wojskowy w Berlinie⁶². Ta kwestia nierozzerwalnie splata się z ideą panturkijską, ochocho podnoszoną przez większość polskich historyków, wychodzących z założenia, że idee panturkijskie były niejako kopia idej pangermańskich oraz imperialistycznych koncepcji Cesarstwa Niemieckiego, co jest stwierdzeniem na wyrost. Jeśli już uznać, że miała ona znaczenie dla kwestii ormiańskiej, to również za sprawą Enwera, który uważał, że ofensywa na Kaukaz i przesunięcie granicy między imperiami jest kluczem do realizacji tejże idei⁶³. Słuszność ma jednak Manus I. Midlarsky, który wskazuje, że sojusz z Niemcami i proniemieckość sama w sobie nie były wśród członków KJP postawami jednoznacznymi, a samo przystąpienie do wojny większość polityków partii, poza triumwiratem, uznała za ryzykowne⁶⁴. Niesłuszną w perspektywie nowych odkryć jest uwaga Kołodziejczyka, że błędem jest opieranie argumentacji na tzw. dokumentach Andoniana, opublikowanych na początku lat 20. XX w. w językach: ormiańskim, francuskim i angielskim⁶⁵.

⁶¹ D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 75; Chodzi o książkę McCarthy'ego *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, New York 1983. Warto zwrócić uwagę na notę bibliograficzną zamieszczoną przez Kołodziejczyka w poprawionym wydaniu jego książki (Warszawa 2011) na stronach 343–344. Historyk zwraca uwagę na jednostronność narracji McCarthy'ego, a także Heatha Lowry'ego, wskazuje również na fakt, że również Guentherowi Lewy'emu zarzucono reprezentowanie tureckich interesów. Bloxham z kolei krytykowany jest za zbyt anachroniczne, politologiczne podejście, co w ocenie autora nie umniejsza wartości żadnej z powyższych pozycji. Warto zwrócić uwagę na ostatnie zdanie przypisu: „obie książki warto polecić zainteresowanym czytelnikom. Niestety nie można tego powiedzieć o wydanej w Polsce książce Grzegorza Kucharczyka *Pierwszy holocaust XX wieku* (Warszawa 2004), prezentującej bardzo jednostronne ujęcie”.

⁶² D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, 2000, s. 62–72.

⁶³ *Ibidem*, s. 72.

⁶⁴ M.I. Midlarsky, *op. cit.*, s. 143.

⁶⁵ Dokumenty Andoniana lub Pamiętniki Naima Beja to zbiór dokumentów zebranych i opublikowanych po ormiańsku przez Arama Andoniana, przetłumaczonych w 1920 r. na

Przez długi czas uznawane były one za kontrowersyjne źródło, a w skrajnych przypadkach – za historyczną fałszywkę, które miała na celu promocję na Zachodzie ormiańskiego kłamstwa o osmańskim ludobójstwie. Bezsprzecznie autentyczność dokumentów Andoniana na podstawie badań w archiwach tureckich wykazał Akçam w swojej publikacji z 2018 r.⁶⁶. Nie można wobec tego mieć do Kołodziejczyka zastrzeżeń, biorąc pod uwagę czas, kiedy powstała jego książka, a więc na długo przed publikacją Akçama. Słuszne jest twierdzenie historyka, że podobnie nieuzasadnione jest skłanianie się tylko do relacji chrześcijańskich misjonarzy będących świadkami wydarzeń w Anadolii, którzy zdradzali „nieraz jawnie rasistowskie nastawienie”⁶⁷. Dodać do tego trzeba, że w tychże upamiętnieniach kontekst i przyczynowość sprowadzone są do aspektu religijnego – rzezi dokonywanych przez muzułmanów na chrześcijanach. Co istotne, prawicowa, katolicka proweniencja polskich autorów (przede wszystkim Witucha i Kucharczyka) powieliła bezkrytycznie opinie misjonarzy, co krytycznie ocenia Kołodziejczyk.

Bardzo krótko o ludobójstwie w militarnej analizie konfliktów rosyjsko-tureckich piszą Sylwia Szawłowska i Wojciech Morawski. Wspomnieć warto tu o zaskakującej informacji, jakoby istniała konkretna data, kiedy to triumwirat ogłosił początek ludobójstwa: „15 kwietnia 1915 r. rząd turecki wydał rozkaz wymordowania Ormian. (...). 20 kwietnia wybuchło, zapewne sprowokowane, powstanie ormiańskie w mieście Van. Ono właśnie stało się oficjalnym pretekstem do rzezi”⁶⁸. W żadnych uznanych zagranicznych źródłach, nawet opartych na szowinistycznych pozycjach ormiańskich, nie da się znaleźć podobnej informacji. Jej pochodzenie łatwo natomiast zlokalizować, sięgając do książki Mirosławy Zakrzewskiej-Dubasowej *Historia Armenii*: „Rok 1915 zaznaczył się w dziejach Armenii Zachod-

francuski i angielski. Zawiera przede wszystkim szereg telegramów i listów, które potwierdzają implementację ludobójczego działania wobec Ormian jako celowej i intencjonalnej polityki Imperium Osmańskiego. Od momentu wydania ich autentyczność poddawana była krytyce, szczególnie po roku 1983, kiedy ukazała się książka tureckich historyków wskazująca na rzekomą falsyfikację. Zob. wyd. angielskie: Sinasi Orel, Sureyya Yuca Orel, *The Talat Pasha Telegrams: Historical Fact or Armenian Fiction?*, Rustem, Nikozja 1986. Najbardziej detaliczne studium przypadku do tych dokumentów, poza poniżej wskazanym opracowaniem Akçama, przedstawił Dadrian. Zob.: Vahakn N. Dadrian, *The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide*, „International Journal of Middle East Studies” 1986, vol. 18, no. 3, s. 311–60.

⁶⁶ Taner Akçam, *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, Palgrave Macmillan, New York 2018.

⁶⁷ D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, 2000, s. 76.

⁶⁸ W. Morawski. S. Szawłowska, *op. cit.*, s. 180.

niej okrutnymi rzeziami ludności armeńskiej. Młodoturecki rząd, na którego czele stali fanatyczni nacjonaści Enwer Pasza, Talaat Pasza i Dżemal Pasza, od początku wojny postanowił zrealizować zbrodniczy plan fizycznego wyniszczenia ludności armeńskiej. 15 kwietnia 1915 r. rząd wydał nakaz wszystkim władzom, aby od 24 kwietnia zacząć masowe wysiedlanie i mordowanie Ormian⁶⁹. Pojawiają się tu błędy w nazewnictwie, które z dużym prawdopodobieństwem powielili kolejni autorzy (np. obozy koncentracyjne na pustyni Del El-Dzor, zamiast pustyni Dajr az-Zaur, ewentualnie Dajr ez-Zor)⁷⁰. Wydanie z 1990 r. zostało poprawione w zestawieniu z tym z 1977 r. przez usunięcie najbardziej wyraziście ideologicznych zwrotów, np.: „[m]imo ostatecznego zaprzędania Armenii przez dasznaków obcym okupantom, klasa robotnicza nie zrezygnowała z walki”⁷¹. W narracji Zakrzewskiej-Dubasowej w obu wydaniach wyraźnie widać prorosyjską i antyturecką postawę. Skutkuje ona jednostronnym przedstawianiem działań Ormian przed i w początkach I wojny światowej. W tej narracji zwrócenie się ku Rosji jest jedyną możliwością obrony przed zagrożeniem tureckim i ultranacjonalizmem młodoturków. Taki sposób interpretacji, uzależniony od momentu powstawania książki, mógł być zrozumiały w latach 80. XX w., ale zupełnie niezrozumiałe jest jego powielanie przez polskich autorów w XXI w.⁷².

BIBLIOGRAFIA

- Adamczewski P., *Polski mit etnopolityczny i Kaukaz*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2019.
- Akçam T., *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, 1st edition, Picador, New York 2007.
- Akçam T., *From Empire to Republic. Turkish Nationalism & The Armenian Genocide*, Zed Books, London–New York 2004.

⁶⁹ M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 236.

⁷⁰ Taka forma mogła być zaczerpnięta bezpośrednio z poniższego tekstu, który jest jednym z niewielu przykładów literackiego odniesienia do rzezi Ormian przed 1989 r.: B. Gębarski, *List do starego tureckiego znajomego*, Tłumacz-Tekst 1987, s. 10, POLONA.

⁷¹ M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 243.

⁷² Warto tu w marginesie przypomnieć również *Historię Turcji*, wydaną w tej samej serii. Jej autor, Jan Reychman jest znacznie bardziej wyważony w ocenie, choć jego opis zajmuje niespełna pół strony. Autor pisze, że: „[r]ealizując rzekomo militarne cele związane z oczyszczaniem zaplecza wojennego z niepewnych elementów, czynniki wojskowe tureckie zarządziły «ewakuację» i przesiedlenie Ormian. W wyniku rozpalenia fanatyzmu muzułmańskiego ok. 1,5 mln. Ormian utraciło życie, a kilkaset tysięcy przesiedlono do Syrii i Iraku. Ta polityka eksterminacji rzuciła cień na ostatnie lata rządów sułtańskich. Wielu prostych ludzi tureckich pomagało jednak Ormianom, ukrywało ich i umożliwiało przeżycie”. Zob.: J. Reychman, *Historia Turcji*, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1973, s. 288.

- Akçam T., *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, Palgrave Macmillan, New York 2018.
- Auron Y., *The Armenian Genocide: Forgotten and Denied*, Contento de Semrik, Tel Aviv 2012.
- Balakian G., *Armenian Golgotha*, tłum. P. Balakian, A. Sevag, Vintage, New York 2009.
- Balcer A., *The Armenian Genocide in the Contemporary Polish Historiography: The Critical Evaluation*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 2009, nr 18, s. 169–194.
- Bloxham D., *The Armenian Genocide of 1915–1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy*, „Past & Present” 2003, 181, s. 141–191.
- Bloxham D., *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford 2007.
- Bloxham D., Göçek F.M., *The Armenian Genocide*, w: *The Historiography of Genocide*, red. D. Stone, Palgrave Macmillan, New York 2010, s. 344–372.
- Cheterian V., *Open Wounds: Armenians, Turks, and a Century of Genocide*, C. Hurst & Co Publishers Ltd, New York 2015.
- Chmielowska D., *Stosunki turecko-ormiańskie w świetle opinii tureckiej*, „Studia Europejskie – Studies in European Affairs” 2017, nr 4, s. 203–218.
- Cygański M., *Ormianie – pierwsza ofiara ludobójstwa w XX wieku. Zbrodnie dokonane przez Turków w latach 1915–1916*, w: *Polacy w Armenii*, red. E. Walewander, s. 111–162, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 2000.
- Czyżewski M., *Debata na temat Jedwabnego oraz spór o „politykę historyczną” z punktu widzenia analizy dyskursu publicznego*, w: *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki, s. 117–140, Instytut Pamięci Narodowej, Łódź 2008.
- Dadrian V.N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, New York 2003.
- Dadrian V.N., *The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide*, „International Journal of Middle East Studies” 1986, t. 18, nr 3, s. 311–360.
- Dündar F., *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878–1918)*, Routledge, New York–London 2017.
- Erickson E.J., *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency*, Palgrave Macmillan, New York 2013.

- Fedorowicz K., *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991–2016*, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2017.
- Findley C.V., *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, Yale University Press, New Haven 2010.
- Gębarski B., *List do starego tureckiego znajomego*, Koło Zainteresowań Kulturą Ormian, Warszawa 1987.
- Gebert K., *Ostateczne rozwiązanie. Ludobójcy i ich dzieło*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2022.
- Hanioglü M.Ş., *Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875–1908*, „Middle Eastern Studies” 1989, t. 25, nr 2, s. 186–197.
- Hovannisian R.G., *Looking Backward, Moving Forward. Confronting the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, New Brunswick 2003.
- Hovannisian R.G. (red.), *The Armenian Genocide in Perspective*, Routledge, New Brunswick 1986.
- Jacobs S.L., *Raphael Lemkin and the Armenian Genocide*, w: *Looking Backward, Moving Forward. Confronting the Armenian Genocide*, red. R.G. Hovannisian, Transaction Publishers, New York 2003, s. 125–135.
- Karpat K.H., *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Kedourie E., *Young Turks, Freemasons and Jews*, „Middle Eastern Studies” 1971, t. 7, nr 1, s. 89–104.
- Kévorkian R., *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, London 2011.
- Koehler O., *Krwawa Golgota Ormian*, „Arcana: Kultura, Historia, Polityka” 2016, nr 5, 136–50.
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, TRIO, Warszawa 2000.
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, TRIO, Warszawa 2011.
- Kucharczyk G., *Metz Yeghern – zapomniane ludobójstwo. Eksterminacja Ormian w 1915 roku*, „Christianitas” 2002/2001, nr 10, s. 59–75.
- Kucharczyk G., *Pierwsze ludobójstwo i pierwszy negacjonizm – eksterminacja Ormian w Turcji na początku XX wieku*, w: *Krwawy Cień Genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem*, red. B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011, s. 115–136.
- Kucharczyk G., *Pierwszy Holocaust XX Wieku*, Fronda, Warszawa 2004.
- Kucharczyk G., *Pierwszy Holocaust XX Wieku*, Fronda, Warszawa 2012.
- Kuper L., *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, Yale University Press, London–New Haven 1982.
- Lemkin R., *Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina*, red. D.-L. Frieze, tłum. H. Jankowska, Instytut Pileckiego, Warszawa 2018.
- Lemkin R., Bazyl M.J., *Raphael Lemkin’s Dossier on the Armenian Genocide*, Center for Armenian Remembrance, Glendale 2008.

- Machul-Telus B., Markowska-Manista U., Nijakowski L.M. (red.), *Krwawy Cień Genocydu. Interdyscyplinarne Studia Nad Ludobójstwem*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Machul-Telus B., Markowska-Manista U., Nijakowski L.M. (red.), *Krwawy Cień Genocydu. Ludobójstwa. Pamięć, Dyskurs, Edukacja*, t. 2, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2017.
- Madajczyk P., *Polskie problemy z genocydem Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2016, t. 48, nr 1, s. 3–13.
- Mann M., *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- McCarthy J., *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, New York 1983.
- McCarthy J., *The Population of the Ottoman Armenians*, w: *The Armenians in the Late Ottoman Period*, red. T. Ataöv, TTK, Ankara 2001.
- McMeekin S., *Ekspres Berlin-Bagdad. Kajzer, islam i Imperium Osmańskie. 1898–1918*, tłum. A. Czwojdrak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
- Melson R.F. *The Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Twentieth-Century Genocide*, w: *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, red. Alan S. Rosenbaum, Westview Press, Boulder, Colorado 2009, s. 125–138.
- Midlarsky M.I., *Ludobójstwo w XX Wieku*, tłum. B. Wojciechowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- Morawiec A., *Echa zagłady Ormian w Literaturze Polskiej*, „Slavia Occidentalis” 2015, t. 72, nr 2, s. 7–30.
- Morawiec A., *Literatura polska wobec ludobójstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018.
- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie Od XVII do XX wieku*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006.
- Nichanian M., *Zniszczyć Ormian. Historia ludobójstwa*, tłum. P. Rak, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2020.
- Nieczuja-Ostrowski P. (red.), *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Fundacja na rzecz Czystej Energii, Poznań 2016.
- Nijakowski L.M., *Ludobójstwo. Historia i socjologia ludzkiej destruktywności*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 2018.
- Ołędzka J., *Relatywizacja ludobójstwa jako instrument stosunków geopolitycznych na przykładzie politycznego dyskursu o ludobójstwach Ormian i Czerkiesów*, w: *Krwawy cień genocydu. Ludobójstwa – pamięć, dyskurs, edukacja*, red. B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski, t. II, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2017, s. 129–156.
- Osiecki J., *Apostolski Kościół Ormiański w Armenii sowieckiej w latach 1920–1932*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2016.

- Osiecki J., Stopka K., Siekierski K., *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji: historia, pamięć, tożsamość*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.
- Pelczyński G., *Ormianie polscy w wieku XX: problem odrębności etnicznej*, Koło Zainteresowań Kulturą Ormian, Warszawa 1997.
- Pelczyński G., *Ormianie w XX wieku. Zarys najważniejszych problemów*, „Acta Politica. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 34 (889), s. 5–25.
- Pisowicz A., *What Did Hrachia Adjarian Mean by Voiced Aspirates in Armenian Dialects?*, „Annual of Armenian Linguistics” 1998, nr 19, s. 43–55.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław 1973.
- Rohoziński J., *Bawelna, Samowary i Sartowie. Muzułmańskie Okrążki Carskiej Rosji, 1795–1916*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2014.
- Simon J., Auran Y., *The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide*, Routledge, New York 2017.
- Skotarczak D., *Czasopisma ormiańskie w Polsce*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2014, t. 57, nr 3 (219), s. 526–535.
- Suny R.G., *‘They Can Live in the Desert but Nowhere Else’: A History of the Armenian Genocide*, Princeton University Press, Princeton 2017.
- Orel S., Yuca S., *The Talat Pasha Telegrams: Historical Fact or Armenian Fiction?*, Rustem, Nikosia 2007.
- Szmurło Z.T., *Duma tych, co cierpieli niewinnie: Ludobójstwo Ormian w Turcji*, „Cywilizacja i Polityka” 2015, nr 13, s. 245–264.
- Ternon Y., *Ormianie: Historia Zapomnianego Ludobójstwa*, tłum. W. Brzozowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- Topolski J., *Jak się pisze i rozumie historię*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1996.
- Travis H., *Counterinsurgency as Genocidal Intent: From the Ottoman Christians to the Bosnian Muslims*, w: *The Armenian Genocide Legacy*, red. Alexis Demirdjian, Palgrave Studies in the History of Genocide, Palgrave Macmillan UK, London 2016, s. 149–164.
- Uzer U., *An Intellectual History of Turkish Nationalism. Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity*, The University of Utah Press, Salt Lake City 2016.
- Vosganian V., *Księga szeptów*, tłum. J. Kornaś-Warwas, Książkowe Klimaty, Wrocław 2015.
- Werfel F., *Czterdzieści dni Musa Dah*, tłum. J. Frühling, R. Stiller, Zysk i S-ka, Poznań 2013.
- Wituch T., *Tureckie przemiany: dzieje Turcji 1878–1923*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.

- Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Zayas A. de, *Ludobójstwo Ormian w Latach 1915–1923 w świetle konwencji o ludobójstwie z 1948 roku*, tłum. E. Sałkiewicz-Munnerlyn, Time Marszałek Group, Toruń 2021.
- Zürcher E.J., *Turcja. Od sultanatu do współczesności*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.